

RUBRIEK BOEKBESPREKING

1. Boekbesprekingartikel : Sociologie van het lichaam.

Berthelot, J.M., e.a. (1985) : Les sociologies et le corps, Themanummer Current Sociology, 33, 2.

Perrin, E., (1985) Cultes du corps. Enquêtes sur les nouvelles pratiques corporelles, Paris.

Turner, B.S., (1984), The body and society, London.

Wells B.W.P., (1984), Body and personality, London.

1. Binnen de sociologie is de belangstelling voor het lichaam eerder recent. Het is pas de jongste jaren dat men aanstalten maakt om de sociale dimensie van de lichamelijke tot onderwerp van een sociologisch specialisme te maken. In dit boekbesprekingsartikel willen we een aantal recente studies evalueren die tot deze nieuwe specialisatie behoren. De eerste is het themanummer van Current Sociology 'Les sociologies et le corps'. Deze studie is vooral beschrijvend. We hebben gemeend dat door deze studie voorop te plaatsen, de niet ingewijde lezer een eerste kennismaking met het onderwerp gegeven wordt. Het tweede werk dat aan de orde komt, is de studie van Perrin over de nieuwe lichaamspraktijken. Dit is een verslag van een exploratief empirisch onderzoek naar de inhoud, de context en de kenmerken van de deelnemers aan de talrijke lichaamstherapieën die sedert de zeventiger jaren opgang gemaakt hebben. De studie van Perrin proberen we te situeren door de bespreking ervan te koppelen aan die van twee werken die enerzijds de algemeen sociologische dimensie (Turner) en anderzijds de sociaal-psychologische dimensie (Wells) van het lichamelijke behandelen. Het geheel ronden we af met een korte bibliografische noot die de geïnteresseerde lezer toegang geeft tot de, naar onze mening, meest relevante literatuur voor verdere kennismaking met de hier behandelde materie.

2. Het themanummer 'Les sociologies et le corps' is in de eerste plaats een historische beschrijving. De samenstellers stellen dat belangstelling voor de sociale dimensie van het lichamelijke op het einde van de 19de eeuw ontstaan is. Het kader waarin dit gebeurde, bestond uit een toegenomen aandacht voor hygiëne en gezondheid. Binnen de context van de steeds verder gaande industrialisering beseft men de noodzaak van een gezonde arbeidspopulatie. Centraal hierbij staat de idee van de degeneratie. Deze is ontstaan bij de 19de eeuwse burgerlijke geneesheren. Naast het thema van de degeneratie is er ook de groeiende bezorgdheid omtrent de denataliteit. De sociale dimensie van het lichamelijke was in eerste instantie een onderdeel van een wetenschap die de arme tot object had. Men is echter nog niet in staat de sociale "constitutie" van het lichaam te zien. Het lichaam verdwijnt onder de kenmerken van gebruik (duur van de arbeid, salaris) of van onderhoud (prijzen van de levensmiddelen, huur, enz.). In de 19de eeuw werd het verband tussen het lichaam en de samenleving voor het eerst gelegd door de positivistische antropologie. Binnen deze wetenschap werden technieken ontwikkeld om kenmerken van het lichaam te meten alsook de spreiding ervan binnen de populatie na te gaan. Aan de hand hiervan probeerde men het verband te leggen tussen het individu en de groep. De belangstelling van de antropologie voor de sociale dimensie van het lichamelijke in de 19de en begin 20de eeuw heeft volgens de auteurs voor een aanzienlijke vertraging gezorgd in de vorming van het lichaam als sociologisch onderzoeksobject. In zijn poging de sociologie tot een autonome wetenschap te ontwikkelen, nam DURKHEIM radicaal stelling tegen een vermenging van het biologische met het sociale. Daarenboven bracht het organicisme binnen de sociale wetenschappen op het einde van de 19de eeuw, hem tot een extreem sociologisme. Hierdoor werd alles wat met het lichaam te maken had naar het biologisch domein verwezen.

De belangstelling voor het lichaam krijgt binnen de sociologie met de opkomst van de Chicagoschool een nieuwe stimulans. In de diverse studies die tot deze school behoren, komt het lichaam in een dubbel aspect aan bod : 1. als afspiegeling van de omgeving (als microcosmos van de omgeving) en 2. het lichaam als het resultaat van de individuele levensorganisatie en levensgeschiedenis (als condensatie van de levensgeschiedenis). De richting van de basispersoonlijkheid binnen de Chicagoschool bestudeert het socialisatieproces. Dit wordt begrepen als een vorming van typische persoonlijkheden in functie van de diverse sub-culturen.

Binnen het functionalisme wordt het lichaam vooral gezien als drager van statussymbolen. Een bijkomende belangstelling vertrekt vanuit de vraag naar de basisbehoeften. Tot een grondige studie is het echter niet gekomen.

Binnen het themanummer wordt de stelling naar voor gebracht dat de verschillende sociologische specialismen weinig belangstelling voor het lichaam tonen. De arbeidssociologie, de vrijetijds- en de sportsociologie verwaarlozen deze dimensie. Deze situatie verandert vanaf de zestiger jaren onder invloed van de populaire cultuur die een toegenomen belangstelling voor het lichamelijke toont. De grootste bijdrage komt uit Frankrijk met auteurs als Baudrillard, Boltanski, Bernard, Brohm, Fedida. Zo schrijft Michel Bernard een systematisch werk over het lichaam vanuit een psychologische, fenomenologische en ook sociologische optiek. Binnen het werk van de vermelde auteurs wordt het lichaam vooral als een tekensysteem beschouwd binnen de kapitalistische consumptiesamenleving. Speciale aandacht gaat hierbij naar het lichaam als lust- en consumptieobject. Veel van deze auteurs beperken zich niet tot een beschrijven en analyseren doch nemen vanuit hun kritisch-sociologische instelling, positie tegen de hedendaagse populaire lichaamscultuur en sport. De diverse Franse bijdragen hebben niet enkel tot de sociologische studie van het lichaam geleid. Ze hebben tevens een sterk ontwikkelde ethnologische richting voortgebracht. In aansluiting op de tussen 1960 en 1970 beleefde therapiegolf, komt ook in de Verenigde Staten een sociologische belangstelling voor het lichaam tot stand. Binnen de daar gepubliceerde werken wordt nagegaan of de nieuwe lichaamsbeleving een terug-vinden, of een nieuwe reïficatie van het lichaam is. Een bijkomende invalshoek vertrekt van de studie van de menselijke expressie en interactie. Centraal staat de vraag of menselijke emoties aangeboren of aangeleerd zijn. Darwin stelde reeds het aangeboren en derhalve universele karakter van emotionele expressie voorop. Door de opkomst van de vergelijkende ethologie en de sociobiologie van Wilson werd deze richting opnieuw de wind in de zeilen gegeven. Goffman maakt het lichaam en de gestiek tot centrum van de dagelijkse communicatie. Dit overzicht kan besloten worden door terug te verwijzen naar een Frans auteur, nl. Foucault. Deze auteur legt vanaf de jaren zeventig het verband tussen het lichaam en de politiek. In zijn studies over de zotheid, de geneeskunde, de disciplineren en de seksualiteit gaat hij op zoek naar de wortels van de moderne lichaamsbeleving en ervaring.

Het themanummer biedt een opsomming van studies waarin aspecten die de sociale dimensie van het lichamelijke belichten, aan bod komen. Wat gepresenteerd wordt, kan als een bijdrage tot de geschiedenis van de sociologie beschouwd worden waarbij het lichamelijke als invalshoek wordt genomen. Een naar onze mening belangrijk tekort bij deze manier van werken is dat men weinig of geen elementen aanbrengt voor een systematische sociologische analyse van het lichamelijke. Een overzicht van de stand van zaken binnen een sociologie van het lichamelijke is, naar onze mening, meer gebaat met een referentiekader waarbij de diverse sociologische benaderingswijzen op systematische wijze als parameter gebruikt worden ter bepaling van de specifieke sociologische dimensie van het lichamelijke. Dit lijkt ons de mogelijkheid te bieden om vanuit de pluspunten en de beperkingen die aan elke benaderingswijze verbonden zijn, te komen tot een geïntegreerde sociologische analyse.

3. De vernieuwde sociologische belangstelling voor het lichamelijke gaat dus samen met de verspreiding van allerhande vormen van therapie waarin de beleving van de lichamelijkheid centraal staat. Deze vormen worden door Perrin gesitueerd binnen het kader van de naweeën van de Mei 68 revolutie. Deze revolutie stelde het lichaam centraal doordat de klemtoon gelegd werd op o.a. de vrije beleving van de seksualiteit en de spontaniteit van het lichaam. De revolutie is weliswaar doodgebloed doch haar idealen werden gerecupereerd door de kapitalistische, commerciële cultuur binnen de therapievormen waarin het lichamelijke centraal staat. De studie van Perrin stelde zich tot doel deze therapieën (bv. bio-energetica, expressie-therapieën, primale geboorte-therapieën) te analyseren. In feite is de studie van Perrin niets meer dan een verkennende, exploratieve studie. Door middel van actieve deelname aan meerdere therapeutische stages, vrije interviews, lezing van de verschillende tractaten en theoretische werken probeert zij inzicht te krijgen in de werking, de recrutering en de kenmerken van de participanten aan de verschillende therapievormen. Haar conclusie is dat het grootste deel van de participanten gerecrueteerd wordt uit de sectoren van het onderwijs, de gezondheidszorg en de sociale dienstverlening. Tevens zijn vrouwen in grotere proportie aanwezig dan mannen. Volgens Perrin worden deze groepen gekenmerkt door een crisis met betrekking tot beroep en visie op de wereld. Zo stelt zij dat mensen uit het onderwijs, die als taak de overdracht van waarden hebben, het

sterkst geconfronteerd worden met de onzekerheid en waardenerosie die binnen de moderne maatschappij voorkomt. Vandaar dat het lichaam de laatste grond wordt die de ultieme zekerheid biedt. Binnen de therapeutische groep vindt men het lichaam van de sensibilliteit en van de emoties terug. Het is als het ware een soort rustplaats waar men de spanningen kan afleggen. Daarnaast besteedt men grote aandacht aan de zelfontdekking en de hereniging met het sociale. De nieuwe therapievormen hebben, niettegenstaande de afstand die ze t.o.v. de gevestigde orde innemen, geen anarchistisch of revolterend karakter. Integendeel, de therapeutische groep legt enkel een sterke normering op voor de duur van de therapie. Het betreft hier normen m.b.t. de wijze waarop het lichaam dient ervaren te worden, de sociale gelijkheid, en het charismatisch leiderschap van de animator. De ideologie van de lichaamstherapieën bestaat er in een tijdelijke vluchthaven te bieden voor mensen die om de een of andere reden de georganiseerde samenleving met onbehagen ervaren. Er wordt echter geen enkele stelling ingenomen die tot enige maatschappelijke verandering zou leiden. Binnen de groep heerst een zeker progressief klimaat. Naast buiten toe wordt de groep gekenmerkt door een vorm van politieke apathie.

De studie van Perrin verlaat het niveau van een eerste terreinverkenning niet. De summere onderzoeksresultaten worden slechts in beperkte mate binnen een ruimere theoretische context gesitueerd. Eigenlijk is zelfs het onderwerp van de studie ten dele achterhaald. De nieuwe lichaamspraktijken bestaan eerder uit joggen, body-building en aërobica. Wij hadden dan ook, bij een eerste lezing van de titel, gedacht een aanzet tot verklaring voor de opkomst van deze praktijken te vinden. Dit is echter niet het geval.

3. De derde studie die hier besproken wordt, nl. Body and personality van Wells, wordt geacht de sociaal-psychologische dimensie van het lichamelijke te behandelen. Wie bij de studie van het boek van Wells een intelligent overzicht van empirisch getoetste theorieën en/of conceptuele constructies verwacht, komt verkeerd uit. In dit opzicht is deze studie dan ook een tegenvaller. De 'schuldige' hiervoor is niet enkel de auteur. Deze is zich bewust van het weinig onsystematisch karakter waarin het studiedomein 'de sociale psychologie van het lichaam' verkeert. Zo stelt hij zelf aan het einde van zijn studie dat 'opvattingen' omtrent de relatie tussen lichaam en persoonlijkheid in feite niet meer dan 'opvattingen' zijn. Er werden heel wat studies gepubliceerd omtrent deze materie. Het

merendeel is echter gebaseerd op persoonlijke ervaring en observatie en kan dan ook moeilijk of niet gevalideerd worden binnen een strict wetenschappelijk kader. Niettegenstaande het hierboven vermeld excuus, moet vermeld worden dat de auteur toch uitermate aan de oppervlakte blijft. Het is bv. opvallend dat van het zo belangrijke concept 'lichaamsbeeld' geen enkele definitie noch een aanzet tot operationalisatie terug te vinden is.

De relatie lichaam-persoonlijkheid is volgens de auteur uitermate verscheiden en complex. In zijn synthese stelt hij dat dit studiegebied kan opgesplitst worden in vier grote delen. Het eerste onderzoeksgebied heeft betrekking op verschillen die voortvloeien uit een variabele morfologie en temperament. Het man-vrouw onderscheid en de wijze waarop dit in de persoonlijkheid tot uiting komt, vormt het tweede onderzoeks domein. Ook soortkenmerken en processen die op het niveau van de soort gelocaliseerd zijn (bv. evolutie, instinctreductie) hebben een impact op de verhouding lichaam-persoonlijkheid. De laatste differentiatie is het gevolg van pathologische afwijkingen zoals genetische handicaps.

Het werk van Wells kan gebruikt worden als een eerste kennismaking met de studie van de relatie lichaam-persoonlijkheid. Wie behoefte heeft aan een meer systematische wetenschappelijke behandeling komt niet aan zijn trekken. Enkel bij de bespreking van de man-vrouw relatie stijgt de auteur boven het impressionistisch niveau uit. Daar brengt hij de inzichten van de sociobiologie in. Deze geven een interessante bijkomende kijk op de verhouding tussen de geslachten.

4. De werken van Perrin en Wells brengen weinig nieuwe theoretische inzichten bij die een bijdrage zouden kunnen leveren tot een uitwerking van een sociologie van het lichamelijke. Dit tekort wordt echter meer dan goed gemaakt door Turner's Body and Society. Turner vertrekt van de stelling dat elke volwaardige sociologie gebaseerd moet zijn op een erkenning van de lichamelijke van sociaal handelen en van haar veelvoud in bevolkingen.

Een oplossing van het centrale probleem van elk georganiseerd samenleven, nl. het vestigen van een sociale orde, is volgens Turner afhankelijk van vier noodzakelijke taken die betrekking hebben op het lichaam. Dit zijn de reproductie van de populatie, de spreiding van de lichamen in de ruimte, de disciplineren van

het lichaam (innerlijk) en de voorstelling van het lichaam (uiterlijk) in de sociale ruimte. Turner legt de nadruk op de historiciteit van de natuur en van het lichaam. De buitenwereld, met inbegrip van het menselijk lichaam, is geen voor eens en altijd gegeven feit doch een historische realiteit, constant bemiddeld door de menselijke arbeid en geïnterpreteerd door de menselijke cultuur. In sociaal-historisch opzicht is het lichaam niet het levend biologisch organisme. Wat als lichaam beschouwd wordt, is een effect van sociale interpretatie. De concrete gestalte die de omvorming van de natuur onder de vorm van specifieke produktiewijzen aanneemt, leidt volgens Turner tot een classificatiesysteem van de begeerte. Deze leiden tot het ontstaan van discours die de passende seksuele handelingen definiëren. Het zijn deze discours die de seksualiteit specificeren en niet de dictaten van de menselijke fysiologie. De visie van Turner is duidelijk sterk beïnvloed door het historisch materialisme en door de geschriften van Foucault. Deze beide beïnvloedingspolen komen naar voor bij de programmatische omschrijving die Turner geeft voor een te vestigen sociologie van het lichamelijke. Lichaamssociologie dient volgens hem beschouwd te worden als een vorm van materialistisch onderzoek. Macht over materiële lichaam gebeurt via disciplineren en de regulatie van de bevolking. De band tussen beide volgt uit de institutionalisatie van de familiale relaties, de eigendom en de patriarchale overheersing. Een lichaamssociologie is een analyse van de wijze waarop culturele parameters opgelegd worden via seksrollen, de familie als institutie en het patriarchaat. De invloed van Marx en Foucault (en met hem Nietzsche) komt ook tot uiting in het laatste hoofdstuk waarin Turner de stelling uitwerkt dat een sociologie van het lichamelijke op een sociale ontologie dient gebaseerd te zijn. Naast de programmaformulering voor een te ontwikkelen sociologie van het lichamelijke, analyseert Turner verschillende aspecten die met de lichamelijke samenhangen. Zo behandelt hij achtereenvolgens de relatie lichaam - persoon - identiteit; de oorspronkelijk religieuze betekenis van het dieet, het lichaam van de vrouw binnen patriarchale instellingen, de disciplineren van het lichaam en de historische ontwikkeling van de lichaamsbeheersing. Het werk van Turner is bij ons weten het eerste werk waarin op een min of meer systematische wijze geprobeerd wordt de contouren voor een sociologie van het lichamelijke te schetsen. De eisen waaraan volgens hem een sociologie van het lichamelijke dient te voldoen zijn de volgende : 1. Er moet aandacht zijn voor de actor die een zekere graad van controle over zijn lichaam heeft, 2. een theorie van het lichaam moet zich richten op de dichotomie natuur-cultuur daar de

relatie tussen beide sociaal, historisch en contradictorisch is, en 3. een sociologie van het lichamelijke moet sociaal en niet individualistisch zijn : lichamelijke wordt bemiddeld door sociale training. Een vervulling van deze vereisten leidt er noodzakelijk toe dat een sociologie van het lichamelijke op een sociale ontologie dient gebaseerd te zijn.

Het werk van Turner steekt torenhoog uit boven de andere hier besproken werken. Het is een uitstekend doordachte studie en draagt de stempel van de eruditie van de auteur. Soms rijst wel de vraag of het lichaam niet eerder als een metafoor gebruikt wordt om oude zaken een nieuw kleedje te geven.

5. De hier behandelde studies bieden de lezer een kennismaking met de sociologie van het lichamelijke. Het themanummer van Current Sociology geeft niet alleen een historisch overzicht doch ook een lijst van werken die binnen dit nieuw specialisme gesitueerd kunnen worden. Het merendeel van de publicaties is van Franse oorsprong. Wie van deze bibliografie gebruik maakt zal vlug tot de conclusie komen dat accuraatheid niet haar grootste troef is. Bepaalde referenties zijn onvolledig of fout. Tevens zijn een aantal belangrijke werken niet vermeld. Wij denken hier in de eerste plaats aan The body Reader. Social aspects of the human body, samengesteld door Ted Polhemus. Deze in 1978 gepubliceerde studie biedt een bibliografie en een anthologie van artikels van het lichamelijke toelichten. Het is een uitstekende inleiding en terreinverkenning voor het nieuwe studieonderwerp. Samen met het themanummer van Current Sociology en de studie van Turner geeft The body Reader de lezer een bijna encyclopedisch overzicht van dit nieuwe sociologisch specialisme.

John Vincke.

2. Boekbesprekingen

Robert Berloznik en Patrick De Boosere, Star Wars, Berchem, EPO, 1986.

Stilaan groeit in Vlaanderen de belangstelling voor en de literatuur over de internationale politiek. Twee jonge politologen, tegenstanders van S.D.I., schreven een goed gedocumenteerd essay tegen de Sterrenkrijg. Hun standpunt is compromisloos en éénzijdig, maar is niet onverstandig opgebouwd. Het sterrenkrijgproject wordt goed gesitueerd binnen het streven van nieuw-rechts in de V.S. naar een strategie van overwicht op de U.S.S.R. Samenstelling en ideologieën van de voornaamste rechtse "think-tanks" worden juist geanalyseerd en uiteraard wordt ook de invloed van het militair-industrieel complex niet onbesproken gelaten.

Verrassend en origineel is de uiteenrafeling van de Europese en ook Belgische groepen die de Sterrenkrijg voorstaan.

Yvan Vanden Bergh.

Herman Brutsaert, Gelijke kansen en leerlinggerichtheid in het secundair onderwijs.

Leuven, ACCO, 1986, 238 blz.

De discussies rond de onderwijsvernieuwing zijn weer in alle hevigheid losgebarsten. De bevraging rond het zogenaamde eenheidstype in het katholiek secundair onderwijs bracht de tegenstanders van de vernieuwing in het geweer, en de ministeriële bezuinigingsronde was voor de VSO-voorstanders een voldoende aanleiding tot heftige reacties. Er blijkt alsnog geen consensus over voor- en nadelen van het vernieuwd secundair onderwijs.

De onderzoeksresultaten die Brutsaert presenteert in "Gelijke kansen en leerlinggerichtheid" kunnen ongetwijfeld bijdragen tot een meer objectieve beoordeling van de actuele onderwijsvernieuwing.

Maar de auteur biedt méér dan een bijdrage tot de effectiviteitsvraag van het onderwijs : als socioloog geeft hij een antwoord op de fundamenteel wetenschappelijke vraag naar de invloed van structurele en normatieve organisatiekenmerken (de school) op de organisatieleden (i.c. het gedrag van de leerlingen) via een analyse waarin de schoolloopbaan van leerlingen uit het traditionele onderwijs wordt vergeleken met die van leerlingen uit het VSO.

De onderzoeksresultaten worden in twee luiken gepresenteerd. Voor eerst wordt het democratiserend effect van het VSO bestudeerd. Hierbij stelt Brutsaert vast dat in VSO-scholen de kans om in één van de sterker of meer academisch georiënteerde studierichtingen terecht te komen, op statistisch significante wijze niet groter is voor leerlingen uit de "hogere" sociaal economische lagen dan voor leerlingen uit de minder begoede bevolkingslagen. Dit curriculum-allocatieproces is in het traditioneel onderwijs wel meer gesegmenteerd. De (uitgestelde) studiekeuze in het VSO blijkt dus een democratiserend effect te sorteren.

In het tweede luik wordt nagegaan in hoeverre de VSO doelstelling "leerlinggerichtheid" wordt verwezenlijkt. Hiertoe wordt voor nagenoeg het gehele verloop van de secundaire studies, de ontwikkeling nagegaan van de factoren studie- en schoolbetrokkenheid, houding tegenover leerkrachten, zelfwaardering, interne-externe beheersing en studieprestaties, terwijl eveneens de invloed van het onderwijstype op deze determinanten wordt onderzocht. De vooropgestelde hypothesen worden echter in slechts zeer beperkte mate bevestigd : enkel aangaande schoolbetrokkenheid wordt een differentiële ontwikkeling vastgesteld, die kan worden toegeschreven aan de institutionele onderwijsvernieuwing.

Brutsaert besluit dan ook relativerend : hij stelt vast dat de VSO-innovaties weliswaar van de school een "aangenamere" omgeving maken, maar er desondanks niet in slagen de leerlingen beduidend sterker te motiveren of een grotere betrokkenheid bij het studiewerk te bewerken.

De grote waarde van dit onderzoek ligt in de institutionele benadering van het thema onderwijsvernieuwing. In het verleden werd de vernieuwing steeds beoordeeld op basis van onderwijskundige effecten. Met name werden uitstroom-effecten gemeten, zoals in de zgn. DUO Rapporten aan de K.U.L. die het effect natrokken van het onderwijstype en de slaagkansen aan de universiteit.

Brutsaert heeft daarentegen instroom-effecten (i.c. studiekeuze) en doorstroomeffecten (schoolloopbaan) gemeten en vooral dit laatste uitgesplitst in factoren die het loutere onderwijskundige overstijgen (bv. culturele factoren zoals zelfwaardering).

Toch moet ook Brutsaert vaststellen dat het bijzonder moeilijk is om de complexiteit van schoolprocessen te vatten in operationele onderzoekscriteria. Deze vaststelling zal ongetwijfeld nog zwaarder wegen indien het gehele secundair onderwijs zou gemeten worden op zijn effectiviteit. En hiermee is tegelijk een fundamentele bedenking geformuleerd t.a.v. het onderzoeksopzet : dit bleef beperkt tot vier scholen in het katholiek middelbaar onderwijs. Andere onderwijsnetten en technische- of beroepsscholen werden niet bij het onderzoek betrokken. Dit neemt niet weg dat dit onderzoek een waardevolle bijdrage levert tot het inzicht in wat er zich achter de schoolpoorten afspeelt, en tot de onderwijssociologische theorievorming, die in Vlaanderen alsnog zeer beperkt is.

Paul Mahieu.

Marja Gastelaars, Een geregeld leven. Sociologie en sociale politiek in Nederland 1925-1968,
Amsterdam, SUA, 1985, 320 blz.

Het wellicht meest bekende Nederlandstalige sociologische boekwerk is Moderne sociologie, een systematische inleiding van J.A.A. van Doorn en C.J. Lammers. Voor meerdere generaties van Nederlandse en Vlaamse sociologie-studenten betekende dit sterk functionalistisch gekleurde boek een eerste globale kennismaking met de sociologische theorie. Marja Gastelaars situeert in haar historische studie Een geregeld leven de publicatie ervan binnen de toenmalige ontwikkelingen in de Nederlandse sociologie. Moderne sociologie verscheen in 1959 en bezegelde de strijd tussen enerzijds de voorstanders van een strikt-cultuursociologische benadering van de sociale werkelijkheid (Bouman, Kruijt), en anderzijds 'de sociologische modernisten' of zij

die gewonnen waren voor een middels enquête-resultaten onderbouwd functionalisme à la Parsons en (vooral) Merton. De na-oorlogse cultuursociologie, zo wil het Gastelaars, werd zelf weer voorafgegaan door de door Steinmetz geïnitieerde sociografie, terwijl 'de moderne sociologie' vanaf 1968 plaats maakte voor een labyrintisch aandoende pluriformiteit van 'sociologische stromingen' (de vele "paradigma's" of "onderzoeksprogramma's"). Gastelaars onderkent dus in de periode 1925-1968 drie grote "bedrijfsstijlen" (blz. 13) binnen de Nederlandse sociologie. Ze werden niet zozeer gekenmerkt door een collectief gedeeld theoretisch of methodologisch kader, dan wel "door een gemeenschappelijke praktische problematiek", aangereikt door de omringende samenleving.

Met de laatste stelling begeeft Gastelaars zich uiteraard op het domein van de kennis- en wetenschapssociologie. Om ze verder in te vullen, gaat Gastelaars te rade bij M. Foucault en diens leerling J. Donzelot. De inspiratie door Foucault en consoorten is tweeledig. Vooreerst beschrijft Gastelaars de maatschappelijke onderbouw van de sociologische bovenbouw in termen van disciplineren en, algemener, regulering van het samen-leven middels doelgerichte tussenkomsten. Haar aandacht geldt vooral de interventies van sociaal-politieke aard van de zijde van de overheid, de zuilen én het kapitalistische bedrijfsleven. Onder 'sociale politiek' verstaat Gastelaars "een proces waarin problemen worden gesignaleerd, nader worden geformuleerd, en nog weer verder worden geconcretiseerd in de sociaal-politieke besluitvorming. Daarna volgt, grof gezegd, het 'beleid', dat wil zeggen: de sociaal-politieke implementatie" (blz. 15). Elke sociale politiek is steeds dubbel gelaagd. Enerzijds resulteert ze in de creatie van zekere materiële voorzieningen (de institutionalisering van vormen van sociale zekerheid, de oprichting van scholen en ziekenhuizen, enz.); anderzijds heeft ze altijd ook normatieve effecten. Bij elke voorziening horen immers bepaalde handelingsnormen omtrent 'ziek zijn', 'de dokter consulteren', 'je gezinsmoeilijkheden oplossen' enz. Deze eerder ideële of culturele gevolgen van sociaal-politieke interventies vat Gastelaars samen onder de noemer 'sociaal beheer'. Het produkt daarvan is normaliter een in normatief opzicht 'geregeld leven'. In deze laatste uitdrukking, tevens de titel van het boek, herkent men een verre echo van Foucaults stellingen omtrent de normering resp. normalisering van het individuele handelen in een 'disciplinaire samenleving'.

Diezelfde Foucault wees in zijn boek Suveiller et Punir ook op de onderlinge verwevenheid van mensenmacht en 'mensen-wetenschap', van pouvoir en savoir. In de lijn hiervan betoogt Gastelaars dat de "gemeenschappelijke praktische problematiek" binnen elke "socio-

logische bedrijfsstijl" nauw samenhangt met veranderingen in de gevoerde sociale politiek (vandaar dus de ondertitel). Ter adstruatie van deze (hypo)these brengt Gastelaars telkens de belangrijkste verschuivingen binnen de Nederlandse samenleving in kaart, gaat ze vervolgens na welke sociaal-politieke interventies de maatschappelijke ontwikkelingen uitlokten, en betreft ze ten slotte deze sociale politiek op de toonaangevende thema's binnen de sociologie uit de corresponderende periode.

Een en ander levert het volgende drieluik op.

1. Tijdens het interbellum maakte de overheid voor het eerst serieus werk van het "recht op een behoorlijk leven voor iedereen". Daarvoor was een sociale planning vereist, vooral tijdens de beruchte crisisjaren. De eerste generatie van academische sociologen zorgde alvast voor de nodige input aan gegevens. "Sociografen leverden enquêtes en planologische, demografische en sociaal-economische gegevens aan gemeentelijke statistische bureaus, plaatselijke en provinciale planologische diensten, ETI's en dergelijke. Allengs vonden zij hun weg naar de landelijke en regionale sociaal-economische politiek" (blz. 78).
2. Toen de Nederlandse samenleving na de tweede wereldoorlog in snel tempo moderniseerde, zagen zowel de overheid als de confessionele zuilen zich geconfronteerd met een alsmaar toenemend 'consumentisme' en individualisme. Deze verschuivingen in levensstijl vraten meedogenloos in op de overgeleverde gezins- en arbeidsethiek en het daarop gestoelde 'sociaal beheer'. De cultuur-sociologen beantwoordden de naderende 'crisis van het sociaal beheer' met al dan niet empirisch onderbouwde beschouwingen over de noodzaak tot versterking van de traditionele 'Gemeinschaft' - versta : van de eroderende moraliteit en de op de proef gestelde primaire samenlevingsverbanden (buurt en gezin).
3. Naar het midden van de jaren vijftig namen 'de modernisten' dit pessimistisch en ook wel conservatief gestemde pleidooi pro normatieve integratie onder (sociologisch) vuur. Zij wezen op het ontstaan van andere mechanismen van sociale integratie binnen de moderne 'Gesellschaft'. Met name de 'gedesideologiseerde' verzorgingsstaat, die sociale rust waarborgde, en de 'functionele verknoping' van door rollendragers gestelde handelingen, maakten dan dat het verdwijnen van de aloude 'Gemeinschaft' niet meteen resulteerde in een heuse beschavingscrisis. De cultuur-sociologische verontrusting over 'het zedelijk verval' en 'het functieverlies van

het gezin', was kortom achterhaald door de feitelijke maatschappelijke ontwikkelingen. Meer zelfs, de overgeleverde morele kaders moesten 'dysfunctioneel' heten voor de moderne gang van zaken. Met deze stellingname ontpopte 'de sociologische modernisten' zich volgens Gastelaars ook tot 'ideologische propagandisten' van de sociaal-culturele modernisering en de moderne welvaartspolitiek. Bovendien verplichtte ze hen per definitie tot een kritische kijk op de bestaande verzuiling.

Voor een op sociaal-technologische leest geschoeide sociale politiek vormde immers "de duurzame aanwezigheid van de confessionele zuilen... een aanzienlijke barrière. De ontwikkeling van de sociologie in deze periode werd dan ook in belangrijke mate door een heimelijke strijd binnen, met en tegen de zuilen gekarakteriseerd", aldus Gastelaars (blz. 188). Overigens twijfelden Van Doorn en consoorten ook niet aan het mogelijke praktisch nut van de moderne sociologie voor de nieuwe welvaartspolitiek. Behalve functionele kosten-batenanalyses, kon 'de wetenschap der samenleving' de nodige kennis aandrazen voor de van overheidswege nagestreefde 'piecemeal social engineering'. Deze Popperiaanse melodie werd in alle denkbare toonaarden hernomen, maar resulteerde slechts in een droomconcert. "Er was geen sprake van sociale politiek of sociale interventies op sociaal-wetenschappelijke grondslag. Er was slechts sprake van de sociologisering van, of liever : voor sociologische steun voor een nieuwe visie inzake het sociaal beheer" (blz. 236). Alle goede (Popperiaanse) bedoelingen ten spijt, was ook voor de moderne sociologie slechts de marginale rol van **probleemaanscherper** weggelegd in het (sociaal-)politieke besluitvormingsproces.

Het is niet moeilijk zwakke plekken te vinden in **Een geregeld leven**. Ik noem alvast de drie opvallendste tekortkomingen van het boek. Vooreerst wordt de geponeerde these omtrent de relatie tussen sociologie en sociale politiek nergens echt hard gemaakt. Gastelaars geeft trouwens zelf ruitertlijk toe dat ze "niet nadrukkelijk (heeft) gezocht naar 'concreet aantoonbare' verbanden" (blz. 36). Ze beperkte zich, Weber achterna, tot een impressionistische schets van de "Wahlverwantschaften" tussen de ontwikkelingen op sociaal-politiek respectievelijk sociologisch vlak. Gastelaars suggereert in navolging van Foucault dus wel een feitelijke verknoping van 'macht' en 'weten', maar anders dan haar leermeester toont ze geen duidelijke aanwijsbare knooppunten. Kortom, ze weet geen raad met de Gordiaanse knoop van alle (externalistische) kennissociologie : langs welke wegen en kanalen beïnvloedt de samenleving het denken en kennen ?

In de tweede plaats ondergraaft Gastelaars meermaals de hoofdstelling van haar boek. "De structurering van de sociologische ontwikkelingen hangt af van de structurering van de sociaal-politiek ontwikkeling", zo heet het in de inleiding (blz. 15). Met deze boude bewering pleit Gastelaars impliciet voor een strikt-externalistische visie op het wetenschapsbedrijf : uitsluitend aan 'the scientific community' externe factoren kunnen de ontwikkelingen binnen een zekere discipline verklaren. Zo'n rigoureuze externalisme valt moeilijk vol te houden. Ook Gastelaars kan het niet, integendeel zelfs. In het slothoofdstuk van haar boek beklemtoont ze het belang van een bij uitstek 'internalistische factor' voor de feitelijke ontwikkelingsgang van de Nederlandse sociologie, met name het dominante zelfbeeld van de academische sociologen. Tot aan het einde van de jaren zestig werd de Nederlandse sociologie beheerst door een aan de natuurwetenschappen ontleende wetenschapsvisie (scheiding van descriptieve en prescriptieve oordelen, mogelijkheid van een 'neutrale' sociale technologie, enz.). Dat het naturalistisch wetenschapsideaal een illusie was en is, mag waar zijn; de vastgestelde impact ervan op de sociologische praktijk valt echter hoe dan ook moeilijk te rijmen met het door Gastelaars impliciet aangekleefde externalisme pur sang, noch met de aanvankelijk neergezette (hypo)these.

De gesignaleerde leemtes en contradicties staan niet los van de derde tekortkoming waaronder deze studie lijdt. Dat Gastelaars weinig of geen oog heeft voor het onderscheid tussen wetenschapsexterne en -interne factoren, noch zoekt naar de concrete kanalen waarlangs de sociale politiek het sociologische bedrijf beïnvloedde, is in niet geringe mate een gevolg van de welbewuste negatie van de bestaande wetenschapssociologische literatuur. Deze veronachtzaming doet Een geregeld leven uiteraard ook sterk inleveren op vergelijkbaarheid en veralgemeningskracht.

Toch blijft het een hoogst aantrekkelijk boek. Het gepenseelde fresco oogt behalve impressionistisch ook impressionant door de rijkdom van het aangeboden historisch materiaal en de afgeronde presentatie daarvan. Een geregeld leven mag dan wel niet meteen een mijlpaal markeren in de wetenschapssociologie, als proeve in 'Foucaultiaanse wetenschapshistoriografie' is het boek uitermate geslaagd te noemen. Voor wanneer een soortgelijke kroniek van de Belgische sociologie ?

Rudi Laermans.

Joas, H., G.H. Mead : Contemporary Re-examination of his Thought, Cambridge, Polity Press, 1985, 266 blz.

In de Duitse vakliteratuur vindt men de laatste decennia een groeiende interesse voor het werk van Mead (1863-1931), o.a. bij Habermas, Bergmann en Müller (1). Dit overzichtswerk van Joas - oorspronkelijk in 1980 in het Duits verschenen bij Suhrkamp-verlag - kadert in deze trend. Het feit dat de ideeën van Mead in Duitsland slechts recentelijk weerklank hebben gevonden heeft het merkwaardige voordeel dat men in de secundaire literatuur terzake voldoende afstand kan nemen, de verschillende ambiguïteiten en nuances in het denken van Mead erkent, en alvast niet - zoals dat wel in de V.S. het geval is - tracht één specifieke interpretatie naar voor te schuiven. Sinds het overlijden van Mead in 1931 en vooral sinds de posthume publicaties van zijn collegedictaten (o.a. The Philosophy of the Present, Mind, Self and Society en The Philosophy of the Act) hebben verschillende academici zich op de 'intellectuele nalatenschap' geworpen en getracht het denken van Mead te vertalen in termen van één welbepaalde denkrichting. Het meest bekende paradigma dat gebaseerd is op Mead, is ontegensprekelijk het symbolisch interactionisme van Blumer, en het is vooral via deze laatste dat de gemeenschap der sociologen een uitermate interessant, doch eenduidig beeld van Mead heeft gekregen (2). Naast het symbolisch interactionisme onderscheidt Joas in het inleidend hoofdstuk nog een viertal additionele richtingen die zich in min of meerdere mate op Mead beroepen : het behaviorisme en neo-positivisme van de Iowa-school; de fenomenologische oriëntatie, vooral onder impuls van Natanson; de teleologische en tenslotte de meta-fysische visie (zie ook Joas : 5-9). Joas toont daarbij kort, maar overtuigend aan hoe sterk bepaalde inleidingen tot het denken van Mead (zoals bijvoorbeeld The Social Dynamics of G.H. Mead van Natanson) de neerslag vormen van een specifiek (in het voorbeeld van Natanson fenomenologisch) referentiekader.

In dit overzichtswerk besteedt Joas veel aandacht aan de biografische elementen die het oeuvre van Mead vergezellen, vooral aan zijn studies in de V.S. en Duitsland en aan de eerste jaren van zijn academische beroepsloopbaan in Michigan en Chicago. Joas wijst daarbij op de invloeden die Mead tijdens zijn studies onderging van Royce (Harvard), Wundt (Leipzig) en Dilthey (Berlijn), en verder wordt ook aandacht besteed aan zijn relatie van collega-vriend Dewey (Michigan,

Chicago), alsook aan de rol van Mead in de hervormingsbeweging in de V.S. en zijn algemeen politieke beschouwingen (zie vooral hoofdstukken 2 en 9). Net zoals in andere, trouwens meer volledige, biografische notities omtrent Mead (3), verschijnt deze laatste als een progressieve intellectueel die bepaalde liberale principes inzake individualisme en vrijheid associeerde met sociaal-democratische opties op economisch niveau, en die - mede als reactie op het religieus-dogmatisch milieu waarin hij was opgegroeid - vooral belang hechtte aan de groei en mogelijkheden van de wetenschappelijke rationaliteit. Dit laatste blijkt o.a. uit de kritische bedenkingen van Mead omtrent Bergson wanneer deze laatste t.o.v. de heersende wetenschappelijke methode een irrationalistische Lebensfilosofie voorstelt. Naast Bergson maakt Joas (in hoofdstuk 3) trouwens nog vergelijkingen met Peirce, Dewey, Husserl en Heidegger, en besteedt aandacht aan de fascinatie die uitging van het Darwinisme en de daaraan verbonden idee van open toekomst op de jonge Amerikaanse intellectuelen van die tijd. In hoofdstukken 4 en 5 wordt in hoofdzaak ingegaan op de oorsprong en achtergronden van het Zelf-concept van Mead en van de daaraan gerelateerde sociale psychologie. Daarbij wijst Joas o.a. op de verschilpunten tussen het sociaal behaviorisme van Mead en het 'klassieke' behaviorisme van Watson e.a., en op het belang van intentionaliteit en zelf-reflexiviteit m.b.t. de humane wetenschappen. Enkele concepten uit Mind, Self and Society - zoals 'I', 'me', 'play', 'game' en 'generalized other' - worden verder uitgediept. De geschiedenis van het zelf-concept in het werk van G.H. Mead en van de daarmee verbonden problematiek omtrent reflexiviteit, wordt vervolgens uitgewerkt in de hoofdstukken 6 t.e.m. 8, o.a. door de verbanden te leggen met de pragmatische notie van moraal (hoofdstuk 6), de benadering van Mead m.b.t. fysische objecten (hoofdstuk 7), alsook zijn visie op de tijd (hoofdstuk 8). De hoofdstukken 6 en 7 hebben m.i. minder relevantie voor de hedendaagse sociologiebehoefening en hebben in hoofdzaak betrekking op problemen van filosofische en epistemologische aard, zoals bijvoorbeeld de verschillen tussen enerzijds de pragmatische ethiek en anderzijds de utilitaristische en Kantiaanse moraal, alsook de convergenties en verschilpunten tussen Mead en Piaget m.b.t. de verschillende ontwikkelingsstadia van het kind.

Zoals reeds gesuggereerd, gaat Joas in hoofdstuk 8 verder in op de problematiek omtrent temporaliteit, zoals die door Mead op het einde van de jaren twintig werd uitgewerkt. Dit aspect van het werk van Mead werd in de secundaire literatuur - afgezien van enkele uitzonderingen - veelal verwaarloosd, en in dat opzicht is Joas alvast inno-

verend (4). In tegenstelling met de andere hoofdstukken waarin Joas zo weinig mogelijk gebruik maakt van de gepubliceerde college-dictaten en in de mate van het mogelijke zijn research toespitst op artikels van Mead zelf, is hij m.b.t. deze problematiek louter aangewezen op cursusnota's die later onder de titel The Philosophy of the Present werden uitgegeven en waarvan (zacht uitgedrukt) niet alle passages even helder en duidelijk zijn. Nog meer dan in zijn artikels en dan in Mind, Self and Society, lijkt Mead hier weinig moeite te doen of niet in staat te zijn om een van de peilers van zijn sociaal behaviorisme in praktijk om te zetten : namelijk de capaciteit van de mens om, in tegenstelling met lagere diersoorten, zich in het perspectief van de andere te verplaatsen. Mead blijft gevangen in zijn eigen ideeënwereld, betreft zowat de gehele westerse beschaving bij zijn cosmologische beschouwingen, en veronderstelt van de lezer (en dus ook van de toenmalige studenten in Chicago) voorkennis omtrent o.a. de Minkowskiaanse interpretatie van de relativiteitstheorie en de kritische beschouwingen van Whitehead daaromtrent. Zonder secundaire literatuur omtrent de visie van Mead op tijd, lijkt mij het doornemen van The Philosophy of the Present dan ook weinig vruchtbaar, en in die zin is het werk van Joas meer dan welkom. De 'filosofie van het heden' die door Mead werd voorgesteld, omwille van zijn plots overlijden nooit volledig werd uitgewerkt, dient beschouwd te worden als een reactie op de hoofdzakelijk Griekse nadruk op het a-temporele (cfr. Plato en Parmenides), maar ook als een verwerping van het determinisme dat men zowel in het causaal-mechanistisch denken als in het teleologisch denken terugvindt. De focus van de realiteit bevindt zich voor Mead niet in een zich buiten de tijd situerende wereld van essenties en vormen, noch in een verleden of onbeweeglijke toekomst, maar wel in een heden dat gekenmerkt wordt door het nieuwe ('the novel', 'the emergent') dat niet helemaal uit het verleden afleidbaar was op het ogenblik dat het oprees. Het verleden wordt aldus symbolisch gereconstrueerd vanuit het heden, en dient dit derhalve niet (zoals in het naïeve historicisme) als een constante beschouwd te worden, onafhankelijk van het actieveld van de observator, doch wel als relatief t.o.v. elk perspectief vanuit het heden. In een onbewaakt ogenblik gaat Mead zelfs zover te stellen dat het verleden derhalve als even hypothetisch als de toekomst dient beschouwd te worden. De 'filosofie van het heden' kan m.i. vooral gezien worden als een exponent van de 'doctrine of emergence' die zo kenmerkend was voor het pragmatisme van Dewey e.a., en waarin - mede onder invloed van het Darwinisme - de nadruk wordt gelegd op het belang van relatieve onvoorspelbaarheid en van de creatie van kwalitatief

nieuwe vormen. Vooral omdat Joas vrij exegetisch tewerk gaat en derhalve nauw de teksten van The Philosophy of the Present volgt, gaat hij niet in op die notie van relatief open toekomst bij andere pragmatici, en legt trouwens ook geen link met de noties van non-determinatie en creativiteit in vroeger werk van Mead, o.a. in Mind, Self and Society (5).

Het voorgaande brengt tegelijkertijd het voornaamste pluspunt van en de leemte in het werk van Joas aan het licht. De bedoeling van elk hoofdstuk is een correcte en bondige weergave van een bepaald thema in het werk van Mead, en het boek is in dat opzicht geslaagd te noemen, maar het finale eindproduct is m.i. eerder een structuurloze opeenvolging van degelijke research dan een coherent geheel met een visie. Sommige andere studies omtrent Mead, zoals bijvoorbeeld Rethinking Sociology van Zeitlin (6), halen niet het niveau en de diepgang van het boek van Joas, maar zijn gedurfter in hun opzet, kennen een streefdoel en/of overstijgen de loutere exegeze.

We vermelden ten slotte nog dat in het boek van Joas een volledige bibliografie is opgenomen i.v.m. Mead, zowel wat betreft bundels, artikels en boekbesprekingen van Mead zelf, als secundaire literatuur daaromtrent. Het is trouwens treffend hoe sterk die secundaire literatuur omtrent Mead elk jaar toeneemt. Enkele decennia geleden bleef Mead nog gevrijwaard van al dan niet compromitterende vergelijkingen met andere auteurs of van het helse intellectuele bedrijf dat interpretaties tegen interpretaties afweegt. Sinds het einde van de jaren vijftig is daar echter, mede onder invloed van de aangehaalde inleiding van Natanson, een kentering in gekomen, en men kan nu in de vakliteratuur bijvoorbeeld talloze kanttekeningen terugvinden omtrent de bedenkingen van Blumer bij Mead, alsook comparatieve studies waarbij Mead verschijnt naast auteurs van allerlei pluimage (zoals Buber, Marx, Pirandello, Freud, Sartre en Marcuse). Het volgende citaat heeft oorspronkelijk betrekking op Wittgenstein, maar is zeker ook van toepassing op Mead die, niettegenstaande hij met zijn optimistische en open ingesteldheid qua persoonlijkheid nauwelijks te vergelijken is met het beeld van Wittgenstein als de grimmige en mystische figuur, met deze laatste alvast gemeen had om obscurantistisch en vooral weinig te schrijven, en derhalve via posthuum gepubliceerde en gebrekkige studentennota's een gunstige voedingsbodem vormde voor het academische circuit :

"Hoping to change men's lives, he writes about the highest logical and semantic abstractions, and leaves behind not saved souls but decent academic functionaries who occupy a crucial position in the industry of explaining his works so that they are suitable for

purposes of teaching and examination. It was an ironic situation, the attempt of an eagle to make a career in a cuckoo clock" (7).

Noten

- (1) Habermas, J., Theorie des kommunikativen Handelns, Vol. 2, Frankfurt, 1981; Bergmann, W., Zeit, Handlung und Sozialität bei G.H. Mead, Zeitschrift für Soziologie, 10 (1981) : 351-363; Müller, H., Marx, Mead und das Konzept widersprüchlicher Praxis, Zeitschrift für Soziologie, 12(1983), nr. 2 : 119-138.
- (2) Zie bvb. Blumer, H., Sociological Implications of the Thought of G.H. Mead, American Journal of Sociology, 71(1966) : 535-544. Dit artikel is uitermate boeiend en in de context van de naoorlogse sociologiebeoefening innoverend. Blumer geeft evenwel een zeer persoonlijke interpretatie van Mead, en negeert bijvoorbeeld de evolutionistische karakteristieken in het werk van deze laatste. Omtrent de verschillpunten tussen Mead en Blumer verscheen onlangs : Wood, M., en Wardwell, M.L., G.H. Mead's Social Behaviorism vs. the Astructural Bias of Symbolic Interactionism, Symbolic Interactionism, 6, 1983 : 85-96.
- (3) Miller, D., George Herbert Mead, Self, Language and the World, University of Texas Press, Austin/London, 1973 : xi ff.; Corti, W.D., Introduction, in Corti, W.D. (ed), The Philosophy of George Herbert Mead, Amriswiler Bucherei, Winthertur, 1973 : 13-42.
- (4) Recente studies omtrent de tijd bij Mead zijn bvb. Tillman, M.K., Temporality and Role-Taking in G.H. Mead, Social Research, 37(1970) : 533-546; Bergmann, W., op cit.; Maines, D., Sugrue, N.M. en M.A. Katsvich Sociological Import of G.H. Mead's Theory of the Past, American Sociological Review, 48(1983) : 161-173.
- (5) Deze verbanden worden bvb. wel gelegd in Bergmann, W., op cit.; Miller, D., op cit.
- (6) Zeitlin vergelijkt Mead met Marx en Freud in Zeitlin I.M., Rethinking Sociology : A Critique of Contemporary Theory, Appleton, New York, 1973.
- (7) Quinton, A., Wittgenstein, Social Research, 49(1982) : 31.

Patrick Baert.

N.J. Molenaar, Formuleringseffecten in survey-interviews, Amsterdam, VU Uitgeverij, 1986, 192 blz.

Er zijn reeds veel onderzoeken gedaan naar de response effecten ten gevolge van de formulering van de vragen. Doorgaans wordt in dit soort onderzoek gebruik gemaakt van de zgn. 'split ballot' experimenten. Een vraag wordt in twee of meer verschillende formuleringen aan vergelijkbare steekproeven uit eenzelfde populatie aangeboden en er wordt nagegaan hoe de antwoordverdelingen verschillen. Het meest doorgedreven onderzoek in dit verband heeft plaats aan het Survey Research Center (Ann Arbor, Michigan), met name door het team van Schuman, Presser e.a. Dergelijk onderzoek kan wel een goed inzicht geven in het effect van een welbepaalde formulering maar de veralgemeenbaarheid blijft het zwakke punt. Pogingen om tot algemene uitspraken te komen mislukken omdat de onderzoeken zeer uiteenlopend zijn en omdat het aantal dat op eenzelfde formuleringsvariabele betrekking heeft, meestal te klein is.

In voorliggend proefschrift wordt getracht om via een speciaal niet-experimenteel onderzoeksontwerp na te gaan of (en welke) formuleringsvariabelen algemeen zijn. De basisredenering achter dit ontwerp is de volgende : indien een bepaalde formuleringsvariabele een systematische effect heeft op kenmerken van antwoordverdelingen, dan zal er in een gegeven populatie van vragen en antwoordverdelingen een systematische directe relatie bestaan tussen die formuleringsvariabele en het betreffende kenmerk van de antwoordverdeling. In deze baanbrekende onderzoeksprocedure worden eerst uit vroeger gerapporteerd onderzoek een aantal vragen met bijhorende antwoordverdelingen geselecteerd, de vragen zijn hier de analyse-eenheden. Vervolgens wordt van elke vraagtekst de inhoud en de formulering gemeten op een aantal inhouds- en formuleringsvariabelen. Van elke antwoordverdeling worden verschillende kenmerken gemeten (de afhankelijke variabelen). Tenslotte wordt nagegaan welk het netto-effect is van elke formuleringsvariabele op de verdelingskenmerken na statistische controle van alle andere onafhankelijke variabelen.

In het boek wordt op een systematische en heldere wijze uiteengezet en verantwoord welke criteria werden aangewend bij de selectie van de ongeveer 500 vragen. Hetzelfde is het geval voor de keuze van de inhoudsvariabelen, de verdelingskenmerken (het gemiddelde, de standaardafwijking, de relatieve entropie, het percentage niet substantieve antwoorden) en de formuleringsvariabelen. Wat dit laatste

betreft gaat het o.a. om de leesbaarheid, de hoeveelheid informatie op kaart, het vraagtype (ja/nee of keuzevraag), de mate van assymetrie, de richting van de vraag enz. Wie vertrouwd is met dit soort onderzoek wordt geboeid door de creativiteit waarmee de onderzoeker met het materiaal omgaat. Er wordt voldoende aandacht besteed aan de geldigheid en de betrouwbaarheid van de gebruikte indicatoren. Interessant is ook dat het onderzoek van 1977 en 1981 gerepliceerd werd. Daarnaast werd het echter op verschillende punten verbeterd en dit komt ten goede aan de rijpheid van het gehele opzet.

De resultaten worden vanuit het oogpunt van de stabiliteit en veralgemeenbaarheid op een klare wijze gepresenteerd. In een aantal gevallen, zoals bij het gebruik van argumenten, de assymetrie en de bias in een bepaalde richting, krijgt men een bevestiging van de bevindingen van het experimenteel onderzoek. In andere gevallen komt de auteur tot nieuwe inzichten en vragen. Zo blijken ja/nee vragen gemiddeld een hoge percentage niet-substantiële antwoorden op te leveren dan meerkeuze vragen en worden bij het gebruik van antwoordkaartjes de extreme antwoordcategorieën minder gekozen. Zoals bij het experimenteel onderzoek blijft ook hier de verklaring van de effecten tentatief. Het geheel wordt afgesloten met een achttal gefundeerde richtlijnen voor het formuleren van vragen. Dit soort onderzoek kan het experimenteel onderzoek naar concrete formulering niet vervangen, het is er wel een noodzakelijke aanvulling van. Wat mij ook geboeid heeft is de wijze waarop hier gebruik werd gemaakt van het bestaande materiaal is zoiets als het Steinmetz-Archief, waar de survey-vragen en de antwoordverdelingen zijn opgeslagen, onmisbaar. Spijtig dat Vlaanderen dit moet missen.

J. Billiet.

Hans Righart, De katholieke zuil in Europa. Het ontstaan van verzuiling onder katholieken in Oostenrijk, Zwitserland, België en Nederland.

Boom, Meppel, 1986, 360 blz.

Dit boek is het jongste in een langzaam aangroeiende rij van historiserende interpretaties van het fenomeen verzuiling (Thurlings, De wankele zuil, 1971; Stuurman, Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat, 1983; themanummer van het Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis, 1982, nr 1-2).

Righart concentreert zich op het ontstaan van katholieke zuilen in vier landen : België, Nederland, Oostenrijk en Zwitserland. Hij vraagt zich af : welke oorzakencomplex ligt aan de basis van de verzuiling in deze landen. De literatuur overziende komt hij tot drie hypothesen. Ten eerste, verzuiling is ontstaan als gevolg van het streven naar emancipatie van achtergestelde groepen (socialisten, katholieken en protestanten in Nederland). Ten tweede, verzuiling is in feite een beschermingsstrategie van een kerk die in een seculariserende samenleving wallen rond haar gelovigen opricht. En ten derde, verzuiling is het resultaat van een succesrijk politiek mobilisatieproces van delen van de burgerij om het zich emanciperende lagere volk onder eigen regie te kunnen houden. Righart wil via een vergelijkende analyse toetsen welke hypothese het aannemelijkst is.

De emancipatiehypothese blijkt weinig hout te snijden. In Oostenrijk en België zijn de katholieken geen verdrukte, marginale groep, maar vertrekken zij vanuit een meerderheidssituatie. De verzuiling is er in deze landen niet minder om. In Zwitserland en Nederland is er wel degelijk sprake van emancipatie. Het verzuilingsproces komt echter slechts op gang vanaf de jaren '80-'90 op een moment dat zij goed en wel in de maatschappij geïntegreerd geraken. Van de mobiliseringshypothese laat Righart evenmin een 'spaander heel : een katholieke partij, die in alle bevolkingslagen verankerd is, is meer het sluitstuk dan het beginpunt van de verzuiling. Katholieke burgerij en grootgrondbezitters mobiliseren de bevolking niet, integendeel ze verzetten er zich tegen. Blijft de beschermingshypothese, die de auteur met overtuiging verdedigt. Confessionele organisaties ontstaan op het ogenblik dat het socialisme de massa's dreigt te overspoelen : antisocialisme, bescherming is dus een overheersend motief. Daarom zijn het de moderne massaorganisaties voor arbeiders en boeren, die als antisocialistisch tegenwicht de verzuiling op gang trekken. Verzuiling is m.a.w. bescherming door aanpassing van de oude identiteit aan

moderne vraagstukken en organisatievormen. De leiding gaat uit van de lagere clerus omdat zij het meest gevoelig is voor de bedreiging en tegelijk het minst gebonden aan de conservatieve hogere klassen.

Land na land wordt deze kerkelijke reactie op het seculariserende moderniseringsproces door de auteur met veel zwier en steeds volgens hetzelfde stramien beschreven : de schaarse organisatievorming vóór de jaren 1880 wordt gekonfronteerd met de overvloed erna, modernisering en socialisme worden telkens in kaart gebracht, de rol van de clerus gemeten aan de tegenkrachten, de anti-verzuilers.

Ten aanzien van zulk omvangrijk werk is het altijd gemakkelijk vragen te formuleren. Ik geef er enkele : de breuk in de jaren '80-'90 wordt m.i. overgeaccentueerd (er was tevoren al heel wat verzuiling, bijvoorbeeld in het onderwijs); de anti-verzuilers worden al te veel op één hoop geveegd (vb. Helleputte en Woeste kan men moeilijk in één zak stoppen); onduidelijk blijft wanneer de partij nu verzuild is (wanneer ze confessioneel is ?); en vooral, met de beschermingshypothese valt onmogelijk iets zinnigs te zeggen over socialistische zuilen.

Komen we tot een balans. Het boek biedt een goede gedocumenteerde en aangenaam leesbare synthese van het ontstaan van katholieke zuilen in vier landen, wat op zichzelf al een niet geringe prestatie is. Het laat ook toe de emancipatie- en mobiliseringshypothese op te bergen in de kast van weerlegd gedachtengoed. Met het oog op de socialisten moet men echter vragen of de beschermingshypothese wel voldoende is om de rijk gevariëerde zuilenfauna enigszins recht te doen.

Staf Hellemans.

Eugeen Roosens, Micronationalisme. Een antropologie van het etnische réveil.

Acco, Leuven, 1986, 193 blz.

Door de auteur worden wij op een lange wereldtocht uitgenodigd. Zo komen wij terecht zowel bij de Indianen en de Huronen in Canada, bij de Aymaras (ook Indianen) van Turco in Bolivië, bij de Takas en de Luba in Centraal Afrika (Zaïre) en tenslotte bij de Marokkaanse en de Turkse gezinnen in Limburg en Brussel. De rode draad - of die van Ariadne voor een werelds labyrint - die het ons mogelijk maakt die grote culturele verschillen te overschrijden is juist het feit dat al die volkeren subject of object zijn geworden van het etnische reveil (het micronationalisme).

"De studie van het micronationalisme of de etniciteit laat toe na te gaan hoe een stuk van de socio-culturele realiteit wordt opgebouwd, in stand gehouden wordt of naar de achtergrond verdwijnt, en hoe volknoties als 'bloed' of afstamming, 'eigen gewoonten' of cultuur en 'eigen verleden' of geschiedenis met elkaar en met andere elementen van de werkelijkheid op een onontwarbare manier worden verweven tot een stuk 'natuurlijk' gegeven" (184-185). ... "De studie van de etnische fenomenen stelt in het licht hoever micronationalistische ideologie en historische werkelijkheid uit elkaar kunnen liggen; hoezeer mensen dingen aanvoelen die er niet zijn en realiteiten vergeten die hebben bestaan; hoe mensen, steeds maar opnieuw, voor 'natuurlijke gegevenheden' houden wat ze zelf langs onbewuste wegen hebben geconstitueerd" (187).

Overal zien wij dus dat mensen hun "eigenheid", hun "wij-identiteit" naarstig aan het opbouwen zijn. Nu, meer dan ooit. Hiervoor tracht E. Roosens een antwoord, een verklaring te vinden.

Een eerste element van de verklaring ligt in het feit dat door de bekrachtiging van de etnische identiteit, mensen een kans zien om hun lagere maatschappelijke, klassepositie te verbeteren, door hen "gelijkwaardig" te maken met de dominante groep.

"Wie zich opstelt als lid van een etnische groep kan zich immers beroepen op een origineel, niet te vervangen en niet reduceerbaar gemeenschappelijk verleden, een eigen cultuurtraditie, een eigen geschiedenis. Door deze elementen te beklemtonen zeggen de leden van de etnische groep op een indirecte manier dat zij evenwaardig zijn met alle andere mensen en mensengroepen; iedereen is namelijk

evenzeer "verschillend" van de anderen, en met goed recht of bijna door een soort natuurrecht, aangezien niemand het kan helpen wat zijn origine is. Op die manier wordt het interessanter sociaal op de voorgrond te treden als lid van een etnie dan als exemplaar van een lagere sociaal-economische categorie. ... de etnische opdeling tendeert naar het horizontale, naar een gelijkwaardige nevenschikking ..." (25).

Maar deze mentale "reconversie" van de gedomineerden wordt niet noodzakelijk door de dominanten gehonoreerd. In de V.S., maar ook in vele andere landen leidt etnische reveil niet noodzakelijk tot een grondige wijziging van de bestaande sociale stratificatie. "De dominante etnische groepen zullen het spel spelen zonder dat ze er de dupe van worden : men zal verbaal toegevingen doen, zeggen dat men de eigen cultuur en cultuurwaarden van de lager geklasseerde etnische groepen 'erkent' en er desnoods wat onbeduidende sommen in investeren, terwijl men de reële basis van de machtsverhoudingen, de sociaal-economische structuur intact zal trachten te handhaven" (27).

Hoe dan ook, de strijd om eigen waarden en cultuur heeft een nobeler cachet dan dat van de klassestrijd.

Maar het opvoeren van het etnische reveil is niet alleen te verklaren vanuit een voluntaristische zelfbevestiging, het optreden van populistische leiders en de drang om een bepaalde achterstand in te halen. De kansen om etnische reveil hangt ook nog van een reeks factoren af zoals :

- het feit dat de "betrokkenen zelf" reeds afstand van die eigen cultuur genomen hebben, een "graad van reflexieve kennis van de eigen cultuur bereikt hebben" (180), zodat die cultuur ook "bespreekbaar" wordt.
- de aanwezigheid "ergens, in het Westen, van een gerijpt en doordacht corpus van ideeën omtrent het cultuurrelativisme" (180).
- en verder een reëel democratisch klimaat in de globale maatschappij waarin deze strijd wordt gevoerd. In die zin is het politiek gesproken, een conflict met luxe-vorm (181).

Om af te ronden : de belangrijkheid van Roosens' werk ligt in de thesis dat de strijd om "bloed en cultuur", "eigenheid en identiteit" een vermomming van een belangenstrijd is. Om de strijd voor de schaarse goederen en voordelen aan te gaan ruilden de oorlogvoerenden hun "klasse-pak" voor een "cultuur-costuum". Hierdoor worden de respectievelijke rollen van dominerenden en gedomineerden veel

complexer en met vele nieuwe valkuilen beladen.

Met die stelling komt de bal bij de sociologen terecht : aan de klasstrijd, motor van de geschiedenis komt door de verburgerlijking van de arbeidersklasse geen einde; de klasstrijd wordt slechts door de "ethnic struggle" vervangen. Vraag is wel of dat zo nieuw is en in welke mate deze ontwikkelingen te onderscheiden zijn van vroegere "etnische reveils" zoals bv. het latijns-amerikaanse populisme van de twintiger jaren ...

Albert Martens.

J. van Wezel, Flexibilisering in combinatie met sturing - Waarborg voor productiviteit en bestaanszekerheid
Tilburg, Tilburg University Press, 1986, 119 blz.

Het vierfunctieparadigma van Parsons gebruiken om tot de formulering te komen van beleidsadviezen in verband met de flexibilisering van de arbeidsmarkt, is iets dat weinig voor de hand ligt en bovendien een waagstuk lijkt. Zeker in een periode, waarin de arbeidssociologie in het Nederlandse taalgebied zich voornamelijk in de stroom van de op Braverman teruggaande, maar geamendeerde arbeidsprocesbenadering en van de arbeidsmarktsegmentatietheorie blijkt te bewegen, wekt het nieuwsgierigheid wanneer dat toch gebeurt.

Het is naar aanleiding van een vraag om beleidsadvies, gesteld door de Nederlandse Organisatie voor Strategisch Arbeidsmarktonderzoek, dat de Tilburgse socioloog J. van Wezel (die onder één dak werkt met Parsons-specialist H.P.M. Adriaanssens), een structuur-functionalistisch referentiemodel van de perfecte arbeidsmarkt in een abstracte, stabiele en op zichzelf functionerende 'maatschappij' heeft opgebouwd. De bedoeling was om, uitgaand van dit dubbele referentiemodel, van de explicitering van de flexibiliteits- en arbeidsmarkt-betrokken kenmerken ervan, en via de inschakeling van een aantal hulptheorieën, een basis te vormen voor de diagnose van de arbeidsmarktsituatie in Nederland. De beleidsadviezen konden dan op hun beurt gebaseerd worden op de vergelijking van de werking van het 'reële' systeem en van het 'perfecte' systeem. Ze zouden dus gericht worden op het opheffen van de imperfecties, die vanuit het

gebrekkig functioneren van het reële systeem ontstaan.

In de opbouw van het model van de abstracte maatschappij en de perfecte arbeidsmarkt, werkt de auteur het 'Adaptation - Goal attainment - Integration - Latency'-schema van Parsons uit. Hierbij worden de elementen van de subsystemen van de 'maatschappij' - vooral die van het economisch systeem - besproken, worden processen uiteengelegd die zich binnen die systemen afspelen, worden een aantal relaties tussen die systemen van naderbij bekeken en worden de "dynamiserende (=flexibiliserende) en controlerende, sturende werking van de vier subsystemen op elkaar" (12) blootgelegd.

Concreet wordt dan bijvoorbeeld gewezen op de situering van de arbeidsmarkt tussen het economische en het sociaal-culturele subsysteem, waar met name de wisselwerking plaatsvindt tussen de economische beslissingen tot produceren en tot aanbieden van arbeidsplaatsen en de beslissingen van huishoudens tot kopen van producten en aanbieden van arbeid.

Ook worden, op basis van de dimensies intern/extern en korte/lange termijn, vier types van in de 'maatschappij' voorkomende flexibiliteit beschreven, aan de hand van de middelenscheppende, integratieve en doelbereikende ruilverbanden tussen de diverse subsystemen. De meeste aandacht gaat hierbij naar de externe (i.e. met betrekking tot externe ruilverbanden van het economisch systeem staande) flexibiliteit op lange termijn. Kenmerkend hiervoor is het feit dat "voordelen in het heden worden opgeofferd, om schaarste in de toekomst te kunnen opheffen' met het oog op een "stabiele interne organisatie van de 'maatschappij' in de toekomst (15). Van cruciaal belang is hier specifiek de integratieve relatie tussen het gemeenschapssysteem (de I-functie) en het deel van het economisch systeem dat er in het AGIL-schema het dichtst bij staat : het organisatorische subsysteem van de economie (de Ai-functie). Vanuit het eerste worden namelijk beslissingen genomen m.b.t. het doen opnemen van elk lid van de samenleving in het maatschappelijk gebeuren, vanuit het tweede subsysteem is prake van beslissingen m.b.t. vernieuwing van o.a. de combinaties van productiefactoren. Via die integratieve relatie vindt dan "althans in een 'maatschappij', een synthese plaats van ondernemerschap en gemeenschap ... In de betreffende synthese grijpen ... zakelijkheid en billijkheid in elkaar : er is een balans tussen economische en sociale overwegingen" (16-17).

Een soortgelijke redenering geldt voor de 'perfecte arbeidsmarkt' : daar wordt "noch de ... bestaanszekerheid van werknemers eenzijdig gemaximaliseerd, noch de flexibiliteit, de economische rationaliteit ...

De perfecte arbeidsmarkt komt tot stand dankzij de combinatie van flexibilisering met sturing" (p. 24). Een perfecte arbeidsmarkt wordt dan ook gekenmerkt door een symmetrie van belangen en waardenpatronen en door een machtsbalans tussen werkgevers en werknemers.

Met behulp van het aanbodmodel, het vraagmodel en het 'organisatiemodel' formuleert van Wezel vervolgens een aantal hypothesen m.b.t. indirecte arbeidsmarktimperfecties. Die ontstaan dan respectievelijk omwille van aanbodsbeperkingen - waardoor gebrek aan investeringen leidt tot gebrek aan arbeidsplaatsen -, vraaguitval - beperking van de afzetmogelijkheden - en gebrek aan dynamiek - waardoor de combinaties van productiefactoren dezelfde blijven en nieuwkomers onvoldoende toegang krijgen tot het arbeidsbestel-. Vervolgens wordt gezocht naar types en oorzaken van directe arbeidsmarktimperfecties, die worden teruggevoerd op het niet voldaan zijn aan de vermelde eisen van symmetrie en machtsevenwicht en monden ofwel uit in een 'flexibele arbeidsmarkt zonder sturing' of een 'starre, gestuurde arbeidsmarkt zonder flexibilisering'.

Bij zijn diagnose stelt de auteur dan dat, wat de indirecte imperfecties betreft, vandaag vooral sprake is van beperkingen aan de vraagzijde, van organisatietekorten en - op het ondernemingsniveau - van onderbenutting van zowel het menselijk als het in machinerie geïncorporeerde kapitaal. Directe arbeidsmarktimperfecties hebben te maken met een "gebrek aan synthese" van belangen op het vlak van het verband tussen arbeidstijd en bedrijfstijd en op het vlak van de koppeling van de werkgeversbelangen i.v.m. kwaliteitszorg aan de werknemersbelangen inzake kwaliteit van de arbeid en volwaardige werkgelegenheid. Nochtans laten de waardepatronen aan beide zijden toe dat het "benadrukken van een aantrekkelijke baan" verenigd zou worden met het "benadrukken van werkefficiency" (66).

Tot slot worden dan, op basis van het voorgaande, volgende beleidsadviezen geformuleerd :

- er is nood aan afbouw van het "utopisch beleid" inzake :
 - . flexibilisering zonder bestaanszekerheid,
 - . arbeidstijdverkorting zonder economische rationaliteit;
 - . (voorgenomen) verlaging van uitkeringen;
- tegelijk moeten kansen benut worden in de richting van :
 - . continue loonkostenmatiging,
 - . vraagstimulering,
 - . benutten van het human capital,
 - . loskoppeling van arbeidstijd en bedrijfstijd.

Het hele werk overschouwend, kan men het volgende opmerken :

- de constructie van het referentiemodel gebeurt zeer secuur en wordt op een - voor het complexe ding dat het AGIL-schema vormt - bevattelijke manier voorgesteld. De kenmerken ervan zijn eigen aan het Parsoniaanse denken - o.m. de soms kryptische terminologie en het voortdurende evenwichtskarakter ervan -, hoewel van Wezel niet te verwaarlozen pogingen doet om ruimte te scheppen voor dynamiek, belangen en machtsverhoudingen (zij het dan dat deze laatste slechts echt ter sprake komen als het over directe arbeidsmarktimperfecties gaat);
- de diagnose is op sommige punten - wat door de auteur toegegeven wordt - eerder tentatief en is onvolledig op het punt van de gesignaleerde tekorten in de organisatie van de economie. Van Wezel heeft het hier enkel over "afwezigheid van dynamiek" en ziet - waarschijnlijk omdat hij hier machtsverhoudingen niet expliciet in het schema betreft - de mogelijkheid van 'eenzijdigheid van de dynamiek' over het hoofd. Hierbij is er dan wel sprake van investeringen, maar dan alleen op rationalisering en arbeidsbesparing georiënteerde. Dit geeft dan op zijn beurt aanleiding tot - wat Van Kooten en de Bie zouden noemen - de "problematiek van de jongere oudere", die via allerlei afvloeiings- en prepensioneringsschema's van de arbeidsmarkt verwijderd wordt;
- de beleidsadviezen zijn logisch verbonden met model en diagnose, maar houden het door heel het werk aanwezige vertrouwen in de verzoenbaarheid van belangen.

Concluderend kan de vraag gesteld worden of het nodig was om zo'n complex denkschema te ontwikkelen om tot de vermelde adviezen te komen. De discussie rond flexibilisering kan ermee aan ordelijkheid gewonnen hebben, nieuwe elementen zijn er niet toe bijgedragen. Voor wie van theoretische-modelvorming en in het bijzonder van Parsons houdt, is dit boek echter een aanrader.

Roger Kesteloot.

J. Verhoeven, Sociologie van planmatige sociale verandering. Leuven-Amersfoort, ACCO, 1986, 327 blz.

Planmatige sociale verandering is geen eenvoudig begrip. Verhoeven definieert het als "een significante wijziging van gestructureerd sociaal handelen en/of van de cultuur van roldragers, groepen of collectiviteiten".

Planmatige sociale verandering wordt omschreven als één van de technieken om het sociale leven te organiseren. Het is althans in theorie, een techniek waar macht niet de overhand mag hebben. Het is een proces van overleg tussen begeleiders en groeperingen, waarvan het functioneren planmatig veranderd wordt.

Met deze omschrijving wordt de lezer eerder met bijkomende vragen geconfronteerd dan met een eenduidig antwoord. Want is in onze samenleving macht wel te elimineren als het gaat om duidelijk politieke processen? En leidt de omschrijving van het "proces van overleg ..." niet tot een dubieuze bezigheid waarin het middel doel op zich wordt?

Verhoeven biedt in zijn boek voldoende stof om deze vragen op een wetenschappelijke (en wellicht daardoor niet zo eenduidige) manier te benaderen.

Uitgaande van de analyse van de moderne sociale veranderingen (modernisering, individualisering/socialisering, secularisering; politisering) en de theorieën van sociale verandering (historisch-materialistische, structureel-functionalistische, symbolisch-interactionistische) komt de auteur tot de bevinding dat het onderzoek van de sociale verandering nog te beperkt is om tot een afgeronde veranderingstheorie te komen. Hiervoor vindt Verhoeven wel aanknopingspunten bij de studie van planmatige sociale verandering, 'waarin hij drie modellen onderscheidt.

Bij planmatige sociale verandering is, zoals uit de omschrijving reeds bleek, de rol van de veranderingsdeskundige cruciaal. Aan deze rol wordt dan ook een volledig hoofdstuk gewijd. Eén van de conclusies is dat de medewerking van het cliëntsysteem essentieel is voor het succes van planmatige sociale verandering. Hier wordt meteen de bedenking, dat doel en middel van geplande sociale verandering moeilijk te scheiden zijn, bevestigd. Dit probleem wordt ten dele gerelativeerd in het vijfde hoofdstuk waarin doelen en strategieën worden belicht als "een zeer problematisch gebeuren daar zij vanuit

de deskundigheid van de veranderingsdeskundige geformuleerd worden en heel het proces van planmatige sociale verandering beïnvloeden". Het problematisch karakter wordt nog duidelijker als Verhoeven de weerstanden inventariseert die in het proces van planmatige sociale verandering optreden. Hij formuleert daartoe een aantal voorwaarden voor succesvolle planmatige sociale verandering, en komt aldus tot aanzetten voor een sociologie ter zake.

Dit boek behandelt een zeer complexe materie. Door de systematiek die Verhoeven in zijn boek legt, krijgt de lezer een inzicht in de problemen waarmee veranderingsdeskundigen worden geconfronteerd, zowel op het ethische als op het technische vlak.

De auteur stelt dat het beschikbare onderzoek meestal nog te dispaaraat is om het procesmatige van geplande sociale verandering te kunnen beschrijven. Nochtans komt ook Verhoeven niet tot een procesbeschrijving van die geplande sociale verandering die hij nochtans op de voet heeft gevolgd : nl. de invoering en implementatie van het VSO : de voorbeelden die worden gepresenteerd zijn o.i. te fragmentarisch om het procesmatige te kunnen vatten.

Ten slotte willen wij nog één bedenking formuleren : planmatige sociale verandering wordt geformuleerd als een rationeel model. "Het is een resultaat van een produktie-betrokken maatschappij die gericht is op een zo efficiënt mogelijk aanpak van de problemen". Daartegen stelt Verhoeven terecht de vraag naar de ethische consequenties van geplande sociale verandering.

Wie bepaalt immers de richting waarin de samenleving moet evolueren ? Wie mag, moet of kan ons oplossingen bieden voor de demografische, sociaal-economische en sociaal-culturele problemen waarmee onze samenleving nu eenmaal geconfronteerd wordt ? Verhoeven geeft hierop geen antwoord, maar biedt wel een uitgewerkt referentiekader waarin deze problemen ten gronde kunnen worden bestudeerd.

Paul Mahieu.

3. Mededelingen

SWIDOC, Documentatie van sociale wetenschappen in Nederland

Samengesteld door E.Z.R. Cohen. Amsterdam, Noord-Hollandse Uitgevers Maatschappij, 1986, 76 blz. + 2 microfiches.

De publikatie bevat onder meer een inventarisatie van instellingen die zich met sociaal-wetenschappelijke documentatie van Nederlands materiaal bezighouden.

Daarbij wordt mededeling gedaan over de documenten die zij ontsluiten, over de wijze waarop de ontsluiting plaats vindt, over de vorm waarin de documentatie ter beschikking wordt gesteld en over de toegankelijkheid van de documentatie. Daarenboven wordt vermeld hoeveel buitenlandse tijdschriften elke instelling ter beschikking staan en in hoeverre daaruit gedocumenteerd wordt. Hierdoor doet het boek dienst als gids voor allen die van sociaal-wetenschappelijke informatie gebruikt willen maken.

In een aantal bijlagen worden gegevens verstrekt omtrent de geselecteerde sociaal-wetenschappelijke bladen; uit welke bladen door welke instellingen wordt gedocumenteerd; welke meermalen ontsloten worden; welke samenwerkingsverbanden bestaan; welke instellingen over een geheel of gedeeltelijk geautomatiseerde documentatie beschikken en ten slotte, in welke belangrijke uitgaven documentatie-materiaal beschikbaar wordt gesteld.

4. Ter bespreking ontvangen

Belangstellende en deskundige lezers kunnen de met * gemerkte publicaties ter bespreking aanvragen.

Arbeid Morgen. Vijf ideeën. Brussel, Koning Boudewijnstichting, 1984, 79 blz.

*De Clercq, Bertrand e.a., Politieke instrumenten ter bestrijding van crisis. Leuven, Universitaire Pers, 1983, 213 blz.

De Donder, Vic, Kom eens naar mijn kamer. Een halve eeuw collegeleven in Vlaanderen. Brussel - Amsterdam, Elsevier, 1986, 187 blz.

*De Laet, André e.a., De vulkaan der muzen. Brussel-Amsterdam, Elsevier, 1986, 368 blz.

*Delathuy, A.M., Jezufeten in Kongo met zwaard en kruis. Berchem, EPO, 1986, 143 blz.

Detremmerie, H., De overkant. Een economisch beleid voor de tweede helft van de jaren tachtig. Kapellen, De Nederlandsche Boekhandel - Uitgeverij Pelekman, 1986, 227 blz.

Fragniere, Gabriel, Werken zonder Baan. Brussel, K.B.S., 1985, 35 blz.

Galjart, B.F., Omwillen van de ontwikkelingsociologie. Muiderberg, Continho, 1986, 214 blz.

Goossens, Cas, Bij ons in 't dorp. Landelijk leven in Vlaanderen een halve eeuw geleden. Brussel - Amsterdam, Elsevier, 1986, 160 blz.

Jaarboek van het Katholiek Documentatie Centrum 1985. Nijmegen, Katholiek Documentatie Centrum, 1986, 159 blz.

*Kapteyn, Paul, In de speeltuin Nederland. Over gezagsveranderingen tussen ouderen en jongeren. (Synopsis). Amsterdam, De Arbeiderspers, 1985, 190 blz.

*Kruithof, Jaap, Arbeid en lust. Deel II : Empirie. Berchem, EPO, 1986, 391 blz.

Kruithof, Jaap, De mens aan de grens. Antwerpen, EPO, 1985, 220 blz.

Laeyendecker, L., Brengt de vooruitgang ons verder ? Kanttekeningen bij een wijd verbreid geloof. Baarn, Ten Have, 1986, 176 blz.

Matthijs, Koen, Hertrouw in België. Een sociaal-demografisch profiel van recente ontwikkelingen. Leuven, S.O.I., 1986, 102 blz.

*Mueller-Hill, Benno, Met de wetenschap als excuus. De rol van psychiaters, antropologen en genetici in Nazi-Duitsland. Baarn, Anthos; Antwerpen, EPO, 1986, 200 blz.

Notredame, Luc, Regionalisering van de gezondheidszorg in Vlaanderen. Bouwstenen voor een maatschappelijke discussie. Gent, Dienst voor Hygiëne en Sociale Geneeskunde (RUG), s.d., 244 blz.

Opdebeeck, Hendrik, Schumacher is beautiful. Het onmogelijke toch mogelijk ? Kapellen, DNB/Uitgeverij Pelckmans; Kampen, Uitgeverij Kok Agora, 1986, 164 blz.

Polekar, Het laboratorium van de crisis. Debat over een nieuwe maatschappelijke ordening. Leuven, Kritak, 1985, 176 blz.

S'Jegers, R., Arbeidstijd : naar een nieuwe organisatie. Brussel, K.B.S., 1985, 40 blz.

Spinnewyn, Frans, Solidariteit in Crisis. Economische bedenkingen rond de sociale zekerheid en de sociale verworvenheden. Leuven, ACCO, 1985, 151 blz.

Van De Kerckhove, Lieven, Van Straffen gesproken. De bestraffing van zelfdoding in het oude Europa. Tielt - Weesp, Lannoo, 1985, 176 blz.

Vandenbroeke, Chris, Vrijen en trouwen. Van de Middeleeuwen tot heden. Brussel - Amsterdam, Elsevier, 1986, 245 blz. + 34 blz. n.n.

*Van Der Ploeg, Rami en Zinkstok, Ruth, Wij zijn allen werklieden. De opkomst van de moderne arbeidsmoraal in Nederland in de negentiende eeuw. Baarn, Ambo, 1986, 187 blz.

Van Der Wee, Herman, De gebroken welvaartcirkel. De wereldeconomie, 1945-1980. Leiden, Martinus Nijhoff, 1983, 506 blz.

*Vangroenweghe, Daniël, Rode Rubber. Leopold II en zijn Kongo. Brussel-Amsterdam, Elsevier, 1985, 351 blz.

*Westhoff, Hanneke, Natuurlijk geboortenregelen in de twintigste eeuw. Baarn, Ambo, 1986, 338 blz.

